

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора філософських наук,
професора Христокіна Геннадія Володимировича
на дисертаційну роботу Захарії Васильовича Керстюка
«Становище християн Близького Сходу в період та після Арабської
Весни», подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 041 – Богослов'я

Дисертація написана на гостро актуальну тему, яка є особливо важливою для українського християнського середовища. Мучеництво християн є реальністю, що існує на Сході України. Чотири служителя протестантської церкви були вбиті в Слов'янську. Активіст Донецького молитовного майдану пастор Сергій Косяк помер від наслідків знущань в полоні. Теологія сучасного мучеництва постає як практична проблема для багатьох церков, навіть якщо ця тема виходить за межі чистої теорії. Також для України актуальна тема протистояння етосу діалогу та етосу релігійного фундаменталізму. Це протистояння в Україні здається не таким гострим порівняно з протистояннями на Близькому Сході. Але в дійсності це протистояння має величезні трагічні наслідки. На релігійну сферу Близького Сходу впливають різні глобалізаційні процеси. І це не лише вплив на рівні глобалізаційного мейнстріму, адже фундаменталісти та деякі інші сили пропонують альтернативні проекти глобалізації. Змагання різних глобалізаційних стратегій зумовлює крайню напругу в релігійній сфері, оскільки як західна культура, так і релігії претендують на володіння універсальною істиною і безкомпромісно змагаються за власний світогляд та спосіб життя, за власне бачення майбутнього. З претензіями на універсалізм пов'язана схильність ідеологій та релігій до насилля. Як доводять сучасні французькі філософи, релігія перестає сприяти насиллю лише з розвитком культури. Тому при занепаді культури, легітимізація насилля за допомогою релігії набуває більшої популярності та може загрожувати соціальному миру. Вивчення досвіду Близького Сходу в даному відношенні є надзвичайно важливим. Події 2011 року - це фактично експеримент, що може підтвердити або спростувати ці філософсько-релігієзнавчі теорії.

У першому розділі дисертант здійснює загальне дослідження релігійного фактору в подіях Арабської весни, зокрема ролі мусульманського консервативного та фундаменталістського складників та їхнього впливу на становище християнських церков у цьому регіоні. Також в цьому розділі вдалося створити теоретико-методологічну базу дослідження переслідування християн на Близькому Сході в богословському дискурсі.

У другому розділі виявлено еклезіологічне та сотеріологічне значення гонінь християн Близького Сходу не тільки для переслідуваних спільнот, але загалом для усіх сповідників віри в Ісуса Христа, розкрито

соціально-культурний і мартирологічний аспекти переслідування християнських церков у країнах Близького Сходу.

У третьому розділі досліджується гуманітарна діяльність християнських церков у підтримці християн Близького Сходу. Дисертанту вдалося представити бачення представниками церков підтримки християн Близького Сходу, що виражається у промовах, проповідях, релігійних та культурних благодійних заходах, дипломатичних ініціативах, систематизувати дані про гуманітарно-місійне служіння православних і католиків у країнах Близького Сходу, здійснити аналіз різноманітних ініціатив протестантських церков у допомозі близькосхідним християнам.

В цілому автор приходить до наступних позицій:

1. Соціальним базисом, який уможливив революції Арабської весни були такі чинники: розвиток системи охорони здоров'я; різке падіння смертності, зокрема немовлят і дітей; вихід із «мальтузіанської пастки»; різке омолодження населення; високий рівень безробіття серед освіченої молоді; інтернет-комунікації (передусім Facebook). На початку подій Арабської весни християни країн Близького Сходу вітали ці громадянські протести, сподіваючись на покращення рівня соціального життя в своїх державах. Прихід до влади мусульманських фундаменталістів різко погіршив становище християн у місцях їхнього історичного проживання: почалися переслідування й дискримінація за релігійною ознакою, залякування, викрадення, акти насилля, терористичні атаки на храми тощо. Радикальний іслам поставив під загрозу саме існування християнських спільнот, в яких вбачається частина чужого західного світу, цінності якого оголошуються чужими ісламу. Гуманітарні, часто церковні, й військові акції західних країн із метою припинення кривавих конфліктів серед радикальних мусульман асоціюються з християнством, на місцевих мирних сповідників якого й виливається вся ненависть і жорстокість. На сьогодні більша частина християн Близького Сходу покинула свої рідні країни, де вони проживали ще задовго до колонізаторів мусульман та європейців у Новий час. Там виникла драматична ситуація зникнення сповідників Євангелія через неконтрольовані й непередбачувані тенденції загрози мирному життю та навіть фізичному знищенню. Арабська весна вибухнула на фоні невдоволення населення арабських країн соціальним рівнем життя, високими показниками корупції, відсутністю демократичних засад. Маючи своїми причинами прагнення покращити життя для більшості населення, соціально-політичні події розвивалися доволі динамічно й подекуди непередбачувано, зокрема у розігруванні релігійної карти, коли в місцевих християнах вбачали союзників ворожих західних держав та цінностей або ж потенційних зрадників. Складність наукових прогнозів щодо антихристиянської спрямованості революціонерів, що розрослася у цілу комплексну трагедію місцевого населення, зумовлено специфікою політичної організації в арабських

країнах, ролі місцевих конвенційних домовленостей між групами різних конфесій, що базується на специфічних традиційних принципах, сформованих протягом численних століть спільного життя в одному соціумі. Руйнування старої системи, попри її недемократичність (з точки зору західної людини), вкинуло цілий регіон у вир агресивної маніпуляції задавленими конфліктами та суперечками між мусульманами і християнами, останні з яких опинилися у ситуації незахищеної меншості, перед реальною загрозою знищення та зникнення давньої мозаїки самобутньої культури, що в ранньому середньовіччі живила молоду європейську християнську цивілізацію. Джихадисти у практиці терору проти християн, езидів та інакомислячих мусульман прагнули створити в країнах Близького Сходу ситуацію хаотичної роздільності соціуму, в якій вороже настроєні етно-конфесійні анклавні самі ж спровокують громадянську війну. Мусульманські радикали такої ж стратегії дотримувалися і на європейському континенті в учиненні терористичних актів, прагнучи викликати панічний страх, відчуття незахищеності, відсутності гарантії в соціальній системі безпеки. У боротьбі з салафітськими тлумаченнями Корану і Суні не менш важливі від військових способів боротьби також й інтелектуальні герменевтичні методи мусульманських богословів, які повинні виступати у боротьбі з насиллям, запропонувати пояснення ісламу як релігії миру. Тут необхідна альтернатива джихадистам, які покликаються на своїх теоретиків і таким чином залучають у кола своїх прихильників інших мусульман, переконуючи їх в правильності такого способу бачення «покірності» перед Аллахом. Європейські експерти повідомляють, що значною мірою в'язниці, де відбуваються покарання терористи, стають місцями не просто відбування терміну, визначеного судом, але і стають площадками для проповіді салафітських радикальних ідей, прихильниками яких стають часто молоді люди, що шукають у своєму житті самовираження й реалізації.

2. Згідно методології (World Watch List methodology) правозахисної християнської організації Open Doors, розрізняються два основні види переслідування християн: тиск (у всіх сферах життя – приватній, сімейній, громадській, національній та церковній) і погром (намірене насильство). Після подій Арабської весни констатуємо різноманітні форми переслідування християн у країнах Близького Сходу: вбивства, гвалтування, викрадення людей, насильницьке виселення, знищення будівель і церков. В осмисленні подій сучасного переслідування християн Близького Сходу інформаційний фактаж у дисертації було використано з авторитетних офіційних джерел релігійних організацій, а саме: Barnabas Fund, Catholic News Agency, Christian Solidarity Worldwide, International Christian Concern, Open Doors та ін. Богословське розуміння випробувань і страждань, що часто видаються дорогою до провалля у суто земному сприйнятті, як це бачимо у наведених фрагментах Старого та Нового Завітів, вселяють надію

сучасним християнам Близького Сходу на те, що після мороку ночі їхньої хресної дороги настане світанок воскресіння. Наведені в розділі цитати вказують на розуміння страждань і переслідувань християн у світлі хресних мук Ісуса Христа: християни, що зазнають гонінь, постають як ті мученики, що співпричетні до крові Агнця на Голгофі. Тому такий текстуальний аналіз Святого Письма та богословський ракурс розуміння страждань вкрай важливий у розумінні цих переслідувань для віруючих християн, котрі загалом усі життєві справи повинні сприймати крізь призму слова Божого, а ті, які стосуються критичних і навіть межових випробувань, коли видається, що попереду лише глуха стіна, особливо слід бачити в світлі заповіту любові між Богом та людством.

3. Переслідування і мучеництво християн Близького Сходу є особливою заохотою до солідарності та євхаристійної єдності Церкви в усіх частинах світу. Адже ті християни, що омили свої одежі в крові, незалежно від церковних традицій, становлять єдність у Христі, представляють екуменічний ідеал, адже в богословському розумінні вони стали співпричетними до хресної жертви Ісуса. Таке розуміння важливе для сучасних християн усіх регіонів та культур, які нерідко сприймають мартирологи лише як приклад історичних жанрів агіографічної літератури. Не можна допустити, щоб земля, де зародилося християнство, зокрема, як основне джерело західної культури перетворилася в «темну долину безмовності» та знищення на фоні холодної загальної байдужості світу. У відкритості перед потребами переслідуваних особливо важливою є допомога адаптуватися вимушеним мігрантам, що, безумовно, є чітким євангельським обов'язком християн.

4. Вірність чоловіків та жінок Близького Сходу християнській вірі аж до смерті можна зіставити з апокаліптичним сюжетом про мучеників, які приймають волю Божу про їхню загибель від переслідувачів та взивають до прощення і милосердя до тих, хто до них палає ненавистю. Християни Близького Сходу фактично перебувають у ситуації як перші послідовники Христа в Стародавньому Римі. Беручи участь у Христових стражданнях, християни покладають надію на співпричетність до вічної радості та потішення.

5. Відповідальність християн всього світу в світлі віри в Ісуса Христа та іспиту власного сумління полягає в розумінні безпосереднього зв'язку відношення до Бога та конкретних моральних рішень і вчинків. Любов до Бога та ближнього є нероздільною, що в сучасності потребує жертвності й відповідальності за інших людей, особливо переслідуваних і страждаючих. Християни Близького Сходу своє зміцнення та духовне укріплення повсякчас віднаходять у вірі в воскреслого Христа і тих текстах Святого Письма, які виражають обітницю про «Царство не від цього світу» та мир, який належить до сутності людської екзистенції, а не соціально-політичного виміру.

6. Сьогоднішня ситуація християн Близького Сходу вкрай драматична, а в окремих регіонах навіть трагічна, оскільки на межі виживання опинилися цілі християнські спільноти виключно через конфесійну ідентичність – приналежність до Церкви, яка тут існувала ще до історичного виникнення ісламу як релігії. Політичні події та соціальні рухи Арабської весни, на жаль, також активізували діяльність радикального ісламу, одним із основних завдань якого є витіснення християн із землі їхнього багатостолітнього проживання і творення самобутньої культури разом із мирними мусульманами та представниками інших релігій. Без допомоги світової громадськості цю багатопланову соціально-гуманітарну проблему місцевим християнським спільнотам неможливо самостійно вирішити. Сучасні військові дії та громадянські конфлікти у країнах Близького Сходу після подій Арабської весни призвели до матеріальних руйнувань і гуманітарної катастрофи місцевого населення, серед якого християни постали як спільнота, що перебуває в особливій небезпеці через загрозу радикального ісламу, що, зокрема, ставить за мету очистити ті регіони від немусульман – передусім християн, котрі мешкали там інколи ще до самого виникнення мусульманської релігії. Католицька церква у різний спосіб намагається допомогти християнам Близького Сходу, а саме: через конкретну гуманітарну допомогу на місцях конфлікту, світову дипломатію, а також молитовні акції солідарності. На Близькому Сході функціонує низка місій францисканців, кармелітів, єзуїтів та інших спільнот богопосвяченого життя, які тут мають розгалужену структуру монастирів, лікарень, притулків, навчальних закладів тощо. Орден братів менших (францисканців), що протягом восьми століть присутній на Близькому Сході, послідовно виконує свою євангельську місію свідченням любові, миру, єдності й братерства, перебуваючи зі своїми спільнотами, допомагаючи засобами першої необхідності, медичної допомоги, духовної опіки (незалежно від релігійної ідентичності). Міжнародні католицькі благодійні організації «Карітас», «Допомога церкві в потребі», «Спільнота святого Егідія» та «Лицарі Колумба» створюють цілу мережу милосердного служіння переслідуваним завдяки створенню можливості християнам із різних куточків світу фінансово долучитися в допомозі потребуючим, в реалізації численних гуманітарних проєктів, відкритих для всіх людей Близького Сходу – християнам, мусульманам, езидам та ін. Окремі проєкти світових благодійних організацій, національних єпископських конференцій, невеликих благодійних фондів повертають переслідуваним християнам почуття впевненості й безпеки, а також відчуття причетності до Церкви Христової – милосердної і відкритої на потреби нужденних. Такі вияви матеріальної та духовної допомоги є свідченням і символом Божої любові та милосердя, надії та радості для переслідуваних християн. У прагненні допомогти переслідуваним важливо думати також і про майбутнє в їхніх країнах, яке повинні будувати фахові й свідомі лідери, що потребує належної і тривалої підготовки – як інтелектуальної, так і духовної. У 2015 р. у місті Ербіль, столиці Ірацького Курдистану та історично однієї з

найдавніших християнських епархій у світі, при допомозі Італійської конференції католицьких єпископів було відкрито Католицький Ербильський університет під егідою Халдейської католицької церкви. Основна місія цього навчального закладу – формування нового покоління лідерів та свідомих християн, готових служити людям і Церкві. Англійська спільнота, що об'єднує низку національних єпископальних церков, є однією з найбільш активних у допомозі переслідуваним християнам Близького Сходу, що опинилися у вкрай скрутному соціально-фінансовому положенні внаслідок військових дій та кризи державності. Англійські церкви організують різного рівня конференції та симпозиуми щодо ситуації на Близькому Сході, очільники Церкви, передусім архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі, виступають у провідних засобах масової інформації з метою пояснення трагедії християн найдавніших спільнот учнів Христових та поширення відомостей про стан переслідуваних громад. Особисті ініціативи архієпископа Кентерберійського є дуже важливими, адже у консервативній за своєю ментальністю Великій Британії його постать є помітною, він має можливість безпосередньо спілкуватися з суспільною елітою, яка спроможна впливати як політично, так і фінансово. Важливою є організація для збирання коштів, необхідних для організації гуманітарної допомоги в різних сферах життєдіяльності. На нашу думку, різноманітні ініціативи англійських церков у допомозі християнам Близького Сходу є свідченням автентичного розуміння євангельського покликання Церкви в служінні людям, а передусім страждаючим і переслідуваним, упереслідженим і непомітним для світових політиків та фінансових транснаціональних корпорацій.

Дисертаційна робота є завершеним самостійним науковим дослідженням, яке присвячене актуальній проблематиці в релігієзнавстві та богослов'ї. Автор демонструє зацікавленість у предметі дослідження, намагаючись зберігати при цьому збалансованість суджень. Матеріали дослідження об'єктивно аналізуються і влучно узагальнюються. Усі висновки та пункти новизни мають всебічне обґрунтування. Обрані методологія та джерела дослідження сприяють достовірності наукових результатів дисертації, котра однозначно має потужну множину елементів наукової новизни.

Висновки, здобуті внаслідок дослідження, апробовано на цілій низці як закордонних, так і міжнародних українських конференцій. Основні результати роботи висвітлені у 7 статтях, 5 з яких розміщені в українських фахових виданнях із філософських наук, 1 – в іноземному фаховому виданні, а 1 – у збірнику матеріалів наукової конференції. В цілому дисертація є завершеним дослідженням актуальної богословської та релігієзнавчо-філософської проблеми, яке автор виконав на високому професійному рівні.

Вивчення тексту дисертаційного дослідження викликає у нас ряд зауважень.

1. При аналізі різних впливів на ситуацію на Близькому Сході З.Керстюк детально аналізує усі фактори негативних впливів на становище християн в регіоні, окрім впливу Росії. Але цей фактор надзвичайно важливий, бо веде до продовження громадянської війни у Сирії, появи нового конфлікту в Лівії тощо. Яка тут насправді роль Росії? І чи здійснює вона допомогу християнському населенню конфліктних регіонів?

2. Важливо прояснити чим відрізняють різні концепції сучасного мучеництва – протестантські, католицькі, православні, коптські тощо. Адже у різних конфесій та народів є різне ставлення до смерті та мучеництва.

3. Потрібно прояснити, які автор дисертації бачить перспективи для християн Близького Сходу, якими могли б бути шляхи для покращення їх становища?

4. Досвід мучеництва звичайно в історії християнства ставав джерелом для різних варіантів богослов'я. Важливо було б проаналізувати, які різновиди богослов'я сьогодні стали результатом досвіду мучеництва.

5. Богословський діалог християн та мусульман став темою багатьох розвідок, серед яких можемо згадати дисертацію такого дослідника як Анатолій Васильович Райчинець на тему «Концептуальні основи християнсько-мусульманського богословського діалогу: релігієзнавчий аналіз». З.Керстюку необхідно було б надати власну оцінку можливостям такого діалогу, його миротворчого потенціалу, його обмеженостей тощо. Такий огляд тим більше необхідний з огляду на те, що саме цей діалог уможливив міжрелігійний форум на тему братерства, який відбувся в лютому 2019 р. в Абу-Дабі та на якому було підписано між папою Франциском та верховним імамом мечеті аль-Азхар Ахмедом Аль Тайєбом спільну декларацію «Про людське братерство для всесвітнього миру і спільного співжиття», де рішуче засуджено тероризм і насильство. Дисертант пише про цю декларацію, яка надихнула папу на нову енцикліку «Всі ми брати» (2020), що надає нових перспектив для богословського аналізу сучасних реалій. Але детальний аналіз діалогу, що передував цій декларації міг би надати дисертації більшої аргументованості концепцій та дав би додаткові підстави для богословських оцінок концепцій дисертаційного дослідження та їх релігієзнавчої верифікації.

6. Вкрай тенденційною є думка дисертанта про те, що фундаменталізм не має нічого спільного ні з ісламом, ні з будь-якою іншою релігією, проте про це слід виразно та чітко наголошувати саме в релігійних середовищах. Об'єктивний аналіз показує, що практично у кожній релігії та конфесії є не лише ліберали і консерватори, але також і фундаменталісти як крайні консерватори або своєрідні модернізатори релігій. Відрізняються різні види фундаменталізму. І виокремлюються різні причини появи та розвитку фундаменталізму. Серед цих причин помітну роль грають ідеологічні, соціальні, геополітичні та навіть економічні причини. Але не можна відкидати наявність саме релігійних причин. І навіть якщо сьогодні якийсь

фундаменталізм не мав би жодної релігійної причини це не означало, що фундаменталізм не має нічого спільного релігією, оскільки він постійно проявляється саме в релігійних середовищах. Тому при оцінках фундаменталізму треба зберігати більшу об'єктивність і надати більш помірковані формулювання власного бачення проблематики.

На підставі ґрунтовного ознайомлення з дисертацією та публікаціями автора вважаємо, що кваліфікаційна праця **Захарії Васильовича Керстюка «Становище християн Близького Сходу в період та після Арабської Весни»** є актуальним, цілісним, завершеним науковим дослідженням, яке виконано на належному ідейно-теоретичному та методологічному рівнях. За змістом та оформленням дисертація відповідає «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167 та вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 № 40, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 041 – богослов'я.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор
кафедри філософії та політології
Університету державної
фіскальної служби України,
професор**

Г.В. Христокін

Підпис <i>Г.В. Христокін</i>	засвідчую:
<i>Г.В. Христокін</i>	Учений секретар УДФС України
« 19 » 07 2021 р.	